

EXPRMNTL, festival expandit. Programació i polèmica a EXPRMNTL 4, Knokke-le-Zoute, 1967.

EXPRMNTL, expanded festival. Programming and controversy at EXPRMNTL 4, Knokke-le-Zoute, 1967.

Xavier Garcia Bardon

RESUM

En aquest article es recullen les diferents manifestacions i testimonis que conformaren la programació completa de la quarta edició del Festival international du cinéma expérimental de Knokke-le-Zoute (EXPRMNTL 4), el 1967: la seva concepció per part de Jacques Ledoux i la Cinémathèque Royale de Belgique i l'evolució del festival en les edicions anteriors, les preocupacions estètiques, polítiques i culturals, la programació de la competició i les activitats no cinematogràfiques, així com esdeveniments d'altres tipus, com l'espectacle multimèdia *Moviemovie*, les trobades per potenciar una xarxa internacional de cineastes experimentals americans, europeus o asiàtics (amb les actuals i futures cooperatives) o els concerts i les *performances*, desbordant els espais del casino on se celebrava el festival. Per últim, dins de l'atmosfera contestatària que marcà aquesta edició de 1967, es detalla un relat dels fets, des de les projeccions clandestines a les diferents manifestacions i formes de boicot al festival, marcant el moment en què possiblement les avantguardes estètiques i polítiques començaren a separar-se. Entre els testimonis fonamentals que recull aquest text, destaquen els dels cineastes Birgit i Wilhelm Hein i Harun Farocki.

PARAULES CLAU

EXPRMNTL, Knokke-le-Zoute, Jacques Ledoux, Cinémathèque Royale de Belgique, programació, política, cinema experimental, cinema expandit, Harun Farocki.

ABSTRACT

This article compiles the several manifestations and witness' accounts of the 4th edition of the International Festival of International Cinema of Knokke-le-Zoute (EXPRMNTL 4), celebrated in 1967: its conception by Jacques Ledoux and the Cinémathèque Royale de Belgique and the evolution of the festival through its first editions, the aesthetic, political and cultural concerns, the competition programme and the non-filmic activities, as well as other events, such as the multimedia spectacle *Moviemovie*, the meetings to stimulate the creation of an international network of American, European and Asian experimental film-makers or the concerts and performances, which extended well beyond the spaces of the Casino where the festival was held. Finally, the essay details some of the events that happened within the atmosphere of protest that marked that edition of 1967: from clandestine screenings to several demonstrations and forms of boycott, signalling the moment at which aesthetic and political avant-gardes began to diverge. Among the witnesses here compiled, it is worth mentioning the accounts of the film-makers Birgit and Wilhelm Hein and Harun Farocki.

KEYWORDS

EXPRMNTL, Knokke-le-Zoute, Jacques Ledoux, Cinémathèque Royale de Belgique, film programming, politics, experimental film, expanded cinema, Harun Farocki.

«Per una vegada a la vida anava per davant de Godard: al començament de l'any vam interrompre un festival de cinema experimental a Knokke, Bèlgica, però afortunadament no les pel·lícules de Shirley Clarke i Michael Snow»¹. Resumint, a quaranta anys de distància i en tres frases, el que havia estat per a ell l'any 1968, Harun Farocki evocava el 2009 la intervenció de què, quan era estudiant de cinema, havia format part a la quarta edició del Festival Internacional de cinema experimental de Knokke-le-Zoute.

A finals de desembre de 1967, amb altres estudiants de Berlín i d'Ulm, atrets com ell pel descobriment de les noves propostes cinematogràfiques, Farocki havia emprès el camí fins a aquest balneari situat a la costa belga, desert en ple hivern. Allà, durant una setmana, davant del mar, en l'estrany marc d'un casino assetjat per centenars de cineastes i artistes d'avantguarda, visionaris, cinèfils, curiosos i "hippies", EXPRMNTL 4 avaluava l'experimentació al cinema i a les arts.

Organitzat per la Cinémathèque Royale de Belgique i concebut per Jacques Ledoux, que fou el seu comissari des de 1948 fins a la seva mort, el 1988, EXPRMNTL no havia conegut més de tres edicions fins llavors. La primera, al juny de 1949, havia comptat amb l'ambició de proposar la primera retrospectiva completa de les pel·lícules d'avantguarda produïdes des de la invenció del cinema, d'Oskar Fischinger a Norman McLaren, de Charles Dekeukeleire a Maya Deren, de Joris Ivens a Kenneth Anger. La segona (i primera sota el nom d'EXPRMNTL), organitzada el 1958 en el marc de l'exposició universal de Brussel·les, va permetre descobrir les primeres pel·lícules d'Agnès Varda, Jean-Daniel Pollet, Walerian Borowczyk, Roman Polanski, Peter Kubelka, i cineastes als quals

aviat se'ls etiquetaria com a *underground*, com Stan Brakhage, Stan VanDerBeek, Shirley Clarke o Robert Breer. La tercera, el 1963, establiria el dispositiu que faria entrar l'esdeveniment a la llegenda: organitzat entre Nadal i Any Nou, al casino de Knokke-le-Zoute, reunia cineastes, però també músics, escriptors, investigadors i artistes de totes les disciplines en el si d'un programa que encara avui impressiona per la seva amplitud i per la visió que Ledoux va intentar insuflar-li. Per Ledoux, el cinema d'avantguarda no podia ser encarat de forma independent respecte a les propostes formals paral·leles de les altres arts: era en relació amb la música, la literatura, les arts plàstiques, i en el cor d'una xarxa que enllacés aquestes disciplines, com calia entendre'l. Paral·lelament a les projeccions de les pel·lícules de Gregory J. Markopoulos, Henri Chopin, Ed Emshwiller, Takahiko Iimura, Ferdinand Khittl o Edmond Bernhard, el festival acollia una jornada completa consagrada a la música electrònica, que comptava entre d'altres amb la participació del Groupe de Recherche de l'ORTF (Ferrari, Parmegiani, Bayle) i de l'Estudi de música electrònica de la Westdeutscher Rundfunk de Colònia, un concert amb obres de Maderna, Boulez i Stockhausen, una exposició d'obres del Groupe de Recherches d'Art Visuel de París (Le Parc, Sobrino, Morellet) i debats amb els autors del Nouveau Roman (Duras, Pinget) i de la revista *Tel Quel* (Baudry, Sollers), però també investigadors, com Lucien Goldmann i Nicolas Ruwet. El mateix any, les presentacions clandestines de *Flaming Creatures* (Jack Smith, 1963), pel·lícula maleïda de EXPRMNTL 3, exclosa de la competició i projectada per Jonas Mekas, P. Adams Sitney i Barbara Rubin a les seves habitacions d'hotel, representarien per al públic europeu el descobriment del cinema *underground*—la seva estètica i les seves estratègies de difusió—.

1. FAROCKI, Harun (2009). «Written Trailers». *Harun Farocki . Against What? Against Whom?*. Londres, Koenig Books/ Raven Row, p. 222. Farocki evoca igualment els esdeveniments de Knokke en un article publicat a la revista

Trafic («Une extrême passion», *Trafic*, nº 30, estiu, 1999, pp. 17-20) i a la segona de les dues pel·lícules que el seu excamarada de classe a l'Acadèmia de Berlín, Gerd Conradt, va consagrar a Holger Meins (*Starbuck - Holger Meins*, 2001).

Si cada edició del festival havia proposat un panorama mundial de les experiències més audaces de la seva època, EXPRMNTL 4 aniria encara més lluny, cristal·litzant com molt pocs esdeveniments l'energia i les preocupacions (estètiques, culturals, polítiques) d'una època. En un document datat el 1974, Ledoux proporcionaria, uns anys més tard, la clau de la seva programació: «Hi ha tres aspectes en el festival: 1^r la competició de pel·lícules; 2ⁿ les activitats no cinematogràfiques; 3^r l'imprevist. 1^r i 2ⁿ donen lloc a 3^r»². És en l'articulació d'aquestes parts on s'amaga la força d'EXPRMNTL, el secret d'aquesta construcció oberta la complexitat de la qual ha estat destacada per diversos testimonis.

D'entrada, s'imposa una precisió: si tots aquells que van col·laborar amb Ledoux coincideixen a l'hora d'assenyalar la seva atenció omnipresent en totes les etapes de concepció i organització d'un projecte (per no esmentar el seu caràcter tirànic)³, quan es parla de Ledoux en el marc d'EXPRMNTL, com el recorda Jean-Marie Buchet, «no s'ha de perdre de vista que es tracta d'un ens col·lectiu del que ell no és més que el cap (i per tant també el seu rostre)»⁴. Si Ledoux, definitivament, ho decideix tot fins al més mínim detall, un col·lectiu alimenta al seu voltant les seves reflexions i li permet elaborar l'esdeveniment. Còmplices de llarga durada, René Micha, Paul Davay, Yannick Bruynoghe i Dimitri Balachoff (tots crítics, apassionats pel cinema i per la cultura, però també artistes) componen aquest

equip de programació que gravita al voltant de Ledoux, i que l'assisteix des de la recerca de finançament fins a l'organització de les activitats no cinematogràfiques, passant per la selecció de les pel·lícules⁵.

El primer gest de programació consisteix en l'elecció dels llocs de la celebració. Essent un balneari burgès desèrtic, durant el període de Nadal Knokke-le-Zoute sembla una ciutat fantasma, un decorat somiat per a una situació improbable. En aquesta bombolla abstracta del món i del temps, es tracta primerament de barrejar les referències, proposant als que volen assistir al festival (de dues a tres mil persones el 1967) d'assumir l'experiència d'una immersió total, durant una setmana, sense cap respir. Davant del mar, el casino sembla aleshores un espai per habitar i reinventar. Però si EXPRMNTL va poder celebrar-se, fou també gràcies a les relacions que van mantenir el president de la cinemateca, Pierre Vermeylen, un home d'altra banda diplomàtic i influent⁶, amb Gustave Nellens, el director del casino. Col·leccionista d'art (amb una predilecció per la pintura surrealista belga, com testimonien els frescs de Magritte i Delvaux que adornen les parets del seu establiment), Nellens presta a EXPRMNTL el seu casino i el seu personal.

El que impressiona de cop, en veure la llista de les pel·lícules a competició, és l'amplitud de l'accepció del terme "experimental", al voltant del qual els organitzadors fan cohabitar propostes

2. «Comité Consultatif X5. Réunion du 11 février 1974»: Cinémathèque Royale de Belgique, X5. Manifestacions no cinematogràfiques programades, rúbrica Rapport Comité Consultatif. Aquest programa és també una constatació, ja que està formulat després de les agitada edicions del festival de 1963 i 1967.

3. «Tot el que Ledoux ha emprès ha estat sempre assumpte de Ledoux de principi *in fine*» (Gabrielle Claes, entrevista amb l'autor, 26 d'abril de 1999); «Jacques Ledoux era algú molt possessiu, una persona tirànica i dominant, que volia fer i controlar tot» (Dimitri Balachoff citat per HEAD, Anne, *A true love for cinema. Jacques Ledoux 1921-1988*,

Rotterdam, Universitaire Pers, 1988, p. 16).

4. BUCHET, Jean-Marie, «Ledoux EXPRMNTL film», *Revue belge du cinéma*, n° 40, novembre, 1995, p. 34.

5. El jurat de la selecció, la composició del qual és sempre belga, va comptar el 1963 amb Dimitri Balachoff, Yannick Bruynoghe, Paul Davay, André Vandenbunder i Roland Verhavert.

6. Membre del Partit Socialista belga, Vermeylen fou senador de 1945 a 1974, Ministre de l'Interior de 1947 a 1949 i de 1954 a 1958, Ministre de Justícia de 1961 a 1964 i Ministre d'Educació de 1968 a 1972.

d'una gran diversitat. Segons el reglament de la competició, «El terme cinema experimental serà interpretat abastant totes les obres creades per al cinema o per a la televisió, que ofereixin l'evidència d'un esforç per regenerar o ampliar el cinema com a mitjà d'expressió cinematogràfica»⁷. Si un terç de les pel·lícules seleccionades són americanes, EXPRMNTL 4 no s'acontenta però amb ratificar el cànon *underground*. El seu programa presenta (i posa en tensió) una gran varietat de propostes, en què el caràcter experimental pot residir tant en la forma com en el fons o en la manera de tractar un tema: pel·lícules preestructurals, assaigs surrealistes, documentals poètics, pel·lícules d'animació humorístiques i collages animats, pel·lícules de ball i fins i tot un llargmetratge eròtic en cinemascop.

Ledoux va insistir en el caràcter inèdit de les pel·lícules presentades: amb molt poques excepcions, la competició estava estrictament reservada als treballs que mai havien estat projectats, corrent el risc de descartar pel·lícules de els quals no obstant ja es conegués la importància⁸. I és aquí on intervé el geni de l'organitzador. Per estimular la creació, el festival es convertirà en productor. Ledoux, havent negociat un acord amb l'empresa Agfa-Gevaert, va aconseguir que la Cinémathèque rebés una important quantitat de pel·lícula en 16mm. que oferiria a un centenar de cineastes, prenent com a base una nota d'intenció. En efecte, es pot descobrir en aquest gest genial «una barreja de càlcul i de generositat»⁹. «Generositat»: Ledoux ofereix una ajuda simple i concreta als cineastes que estan escurats. «Càlcul»: assegura, al mateix

temps, l'originalitat de la producció presentada a Knokke. Entre les 59 pel·lícules realitzades amb la pel·lícula regalada pel festival i sotmeses al jurat de selecció, figuren els projectes de Marcel Broodthaers, Martin Scorsese, Jean-Jacques Lebel, Piero Heliczer, Jud Yalkut i Werner Nekes. I per descomptat nombrosos desconeguts de qui la història no ha retingut el nom. 24 d'aquestes pel·lícules serien seleccionades, a les quals s'afegirien 66 títols més. La competició comptaria llavors en total amb 90 pel·lícules, repartides en 11 programes, cadascun dels quals es presentaria dues vegades en un mateix dia.

Ledoux prossegueix en l'elaboració del festival amb la composició del jurat de la competició. Shirley Clarke, Vera Chytilova, Walerian Borowczyk i Edgar Reitz seran el jurat d'EXPRMNTL 4¹⁰. Tots han participat ja en almenys una edició del festival. Coneixen per tant el seu esperit. Ledoux treballa per construir una comunitat internacional, vetllant perquè existeixi una representació equilibrada de les diferents tendències i comprensions de la noció d'experimentació. Aquest jurat concedirà el gran premi a *Wavelength* (1967) de Michael Snow, i recompensarà especialment les pel·lícules de Lutz Mommartz (*Selbstschusse*, 1967), Stephen Dwoskin (*Chinese Checkers, Naissant, Soliloquy*, 1965-1967) i Martin Scorsese (*The Big Shave*, 1967).

Fora de competició, distribuïdes en 5 programes projectats només una vegada, EXPRMNTL 4 presenta 70 pel·lícules més. A la vora dels treballs dels cineastes que participen o no a la competició, o dels membres del jurat

7. EXPRMNTL 4. *Fourth International Experimental Film Competition organized by the Royal Belgian Archive of Belgium. Casino Knokke / 25.XII.1967-2.I.1968*, Royal Filmarchive of Belgium, publicat amb l'ajuda de la Belgian Commission for Unesco, 1967, no paginat.

8. *Unsere Afrikareise* (1966) de Peter Kubelka, per exemple, fou exclosa de la competició ja que havia estat presentada diverses vegades a Europa, i especialment per Ledoux al Musée du Cinéma. «La possibilitat de descobrir nous talents mai abans havia estat tan explícita, o havia estat tan provada»,

notarà P. Adams Sitney. SITNEY, P. Adams, «Report on the Fourth International Experimental Film Exposition at Knokke-le-Zoute», a *Film Culture*, nº 46, tardor, 1967, publicat –tardanament– a l'octubre de 1968, p. 7.

9. Segons les paraules de Danielle Nicolas, que fou més endavant l'assistent de Ledoux (HEAD, Anne, Op. Cit., pp. 54-55).

10. Pontus Hulten seria anunciat com el cinquè membre del jurat. Per malaltia, no hi acudiria.

de la competició i les pel·lícules que han arribat massa tard per ser incloses al programa o que són massa antigues perquè els organitzadors les mantinguin (però totes elles pertinents a parer de Ledoux), trobem també totes les obres de l'*expanded cinema* del festival, en què tot porta a creure que és precisament el caràcter «expandit» el que les ha apartades de la competició (Ledoux volia que totes les pel·lícules fossin projectades en les mateixes condicions): *Le Corbeau et le renard* (Marcel Broodthaers, 1967), la projecció de la qual requeria una pantalla preparada que portés diverses inscripcions; *Hawaiian Lullaby* (Wim van der Linden, 1967), en què una ballarina amb els pits nus saltironeja per l'escenari davant de la projecció d'una posta de sol; *The New Electric Cinema* (Piet Verdonk, 1967), projectada en una pantalla de paper d'alumini acompanyada del so produït per un aspirador; i finalment *Speak* (1962), de l'artista anglès John Latham, la projecció de la qual obre la *performance Juliet & Romeo*, en què un home i una dona pintats de vermell i blau, coberts de diaris, es despullen mútuament. Només dues pel·lícules en competició van presentar un dispositiu de doble pantalla: *Il mostro verde* (Tonino De Bernardi i Paolo Menzio, 1967) i *A dam rib bed* (Stan VanDerBeek, 1967).

A més d'aquestes propostes, els organitzadors van convidar l'Eventstructure Research Group i Sigma Projects dels Països Baixos (Jeffrey Shaw, Tjebbe Van Tijen i Theo Botschuijver) per presentar *Moviemovie*, un espectacle multimèdia en què quatre projectors difonen imatges abstractes i acolorides en una gegantina estructura pneumàtica transparent, informe i canviant, tot permetent acollir els espectadors que desitgessin submergir-s'hi. Entre la *performance d'expanded cinema*, el *lightshow* (les formes del qual estan en ple desenvolupament als Estats Units, de manera simultània a l'auge de la música psicodèlica) i

l'atracció de fira sofisticada, *Moviemovie* és la reconfiguració més espectacular del dispositiu cinematogràfic clàssic presentada a Knokke. Gràcies a la programació d'aquesta obra i de totes les altres citades anteriorment, EXPRMNTL 4 jugarà un paper essencial en la difusió a Europa de les pràctiques de l'*expanded cinema* i del *lightshow*¹¹.

La programació de pel·lícules prosseguirà després del festival, al mes de febrer, a Brussel·les, a la sala de la Cinémathèque, el Musée du Cinéma. Articulada en cinc categories (pel·lícules premiades, pel·lícules en competició, pel·lícules fora de competició, pel·lícules que haguessin arribat fora de termini, pel·lícules rebutjades pel jurat de la selecció), aquest costat de la programació desvetlla una iniciativa fascinant, que no només dóna a veure o a tornar a veure, sinó que sobretot permet relativitzar tots els criteris: els d'una primera visió, els del jurat de la selecció, els del jurat de la competició. Un recorregut coronat per les dues jornades completes de debats al llarg d'un «Cap de setmana d'estudi sobre la Competició a Knokke», organitzat en el Palais des Beaux-Arts. Com a introducció a aquesta programació, Ledoux realitza aquesta declaració tan preciosa com poc habituals són els seus posicionaments públics: «S'estila molt, a Knokke, en la recent competició de cinema experimental, declarar que les pel·lícules són "dolentes" o "avorrides". Com si aquestes opinions tinguessin un sentit, aplicant-se a les pel·lícules experimentals! [...] Poc importa que les pel·lícules siguin "bones", poc importa fins i tot que l'experiència estigui "aconseguida", si permet entreveure una utilització d'un major impuls, més ben formulada. Si volguéssim tractar d'establir un paral·lelisme amb l'experimentació científica, diríem amb molt de gust que aquí es tracta, molt sovint, d'una recerca *fonamental*, que no es troba necessàriament *aplicada* d'un dia a l'altre»¹².

11. «Interview. Gabriele Jutz with Birgit Hein». MICHALKA, Matthias (ed.), *X-Screen. Film Installations and Actions in the 1960s and 1970s*, Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig

Wien / Walther König, Viena / Colònia, 2004, p. 125.

12. Programa del mes de febrer de 1968 al Musée du Cinéma, Cinémathèque Royale de Belgique.

Cal valorar l'oportunitat única que representaven el conjunt d'aquestes sessions. En un terreny llavors fragmentat, en què els cineastes treballaven en un relatiu aïllament, ignorant les recerques empreses pels altres, i en què les oportunitats de veure les pel·lícules eren tan extremadament poc habituals, «Knokke-le-Zoute [...] restava en peu com a l'únic punt de trobada internacional per als cineastes d'avantguarda»¹³. El 1967, encara no existia cap altre esdeveniment del que poguéssim dir, a l'estil d'EXPRMNTL, que estigués exclusivament consagrat a l'experimentació cinematogràfica, i que oferís d'ella un panorama mundial tan ampli. És a Knokke on els cineastes poden descobrir el que es fa a d'altres llocs i on el públic pot descobrir el que es fa a tot arreu. La primera preocupació de Ledoux era doncs donar a veure, provocar les trobades i crear els vincles¹⁴.

EXPRMNTL jugarà efectivament aquest paper de catalitzador. És a Knokke on Mekas coneix Kubelka, el 1963, i on Varda, en l'edició de Brussel·les de 1958, coneix Brakhage. Per a alguns cineastes, la pròpia existència del festival és un disparador: «Knokke era com l'arrencada», dirà Birgit Hein. «Érem artistes, érem pintors. Nosabíem res sobre cinema»¹⁵. Sabem que EXPRMNTL 4 oferirà un impuls essencial no només a la trajectòria de Birgit i Wilhelm Hein (en l'època encara estudiants), sinó també a l'organització del paisatge cinematogràfic independent alemany. «Knokke era un esdeveniment enormement important per a nosaltres. En particular, perquè la nostra primera pel·lícula es va projectar a la competició, però també perquè Knokke era una oportunitat per vèncer el nostre aïllament. I

Knokke se suposa que era també l'esdeveniment en què podies aparèixer per primera vegada en públic dins d'un marc de referència apropiat. Hi havia una gran quantitat de trobades i de reunions, tothom estava extremadament entusiasmada. El nostre objectiu consistia a trobar una cooperativa com els americans. No ho aconseguírem, però des d'aquell moment hi havia una xarxa internacional, contactes, noms. En bona mesura es devia a Knokke que XSCREEN es fundés, on vam començar convidant cineastes internacionals a Colònia»¹⁶.

La mateixa preocupació per la posada en relació li havia donat a Ledoux la idea d'organitzar durant EXPRMNTL 4 una trobada internacional de cooperatives de cineastes, les estructures de difusió del cinema independent que van aparèixer pertot arreu després de la creació a Nova York de la Film-Makers' Coop el 1960. Se sent a tot arreu aquesta necessitat d'unir-se, de crear un teixit. «En realitat, ningú coneixia ningú. Ni tan sols a nivell nacional»¹⁷. El 28 de desembre de 1967, els representants de diverses cooperatives es reuniren a Knokke per discutir el problema de la distribució de les pel·lícules d'avantguarda a escala internacional i l'eventualitat de crear una cooperativa europea. Shirley Clarke i P. Adams Sitney (Nova York), Robert Nelson (Califòrnia), Stephen Dwoskin (Londres), Kirby Siber (Zuric), Alfredo Leonardi i Gabriele Oriani (Nàpols), Andi Engel (Frankfurt), Werner Nekes (Hamburg), entre d'altres, participarien en aquests debats. Algunes d'aquestes cooperatives acabaven de néixer, com la d'Hamburg, fundada un mes abans; d'altres es crearien allà mateix, a la llum d'aquestes discussions¹⁸.

13. SITNEY, P. Adams, Op. Cit., p. 6.

14. És per això que, per exemple, el catàleg del festival aporta l'adreça de tots els cineastes. «Vam fer això amb la idea de fomentar la comunicació entre els cineastes, sobre la seva obra, i entre els cineastes i el seu públic. Això ens semblava més necessari en l'àmbit del cinema experimental, on hi ha un gran risc de malentesos i incomprensió. Esperem obtenir i provocar aquests intercanvis a cada nivell, ja sigui econòmic, estètic o crític» (EXPRMNTL 4, Op. Cit.).

15. Birgit Hein, entrevista amb l'autor, Berlín, 26 d'agost de 2012.

16. MICHALKA, Matthias, Op. Cit., pp. 118-119.

17. Birgit Hein, entrevista amb l'autor, Berlín, 26 d'agost de 2012.

18. Una segona reunió seguirà a aquesta trobada knokkesiana, a Munic, al mes de novembre de 1968, a iniciativa dels Hein i de Klaus Schönherr.

Però la visió de Ledoux estaria incompleta si el programa només es limités al cinema. La proposta era més ambiciosa: es tractava d'explicitar els vincles entre el cinema d'avantguarda i les altres arts, i la posició central del mitjà filmic en aquesta constel·lació. «Ledoux pensa que el cinema és el llenguatge creatiu que farà que tot exploti»¹⁹, diria Jean-Pierre Van Tieghem, que va participar en l'organització de les activitats no cinematogràfiques.

Organitzant la trobada entre cinema experimental, arts plàstiques, música i pensament teòric, EXPRMNTL va obrir, tant en paraules com en accions, un espai de reflexió i d'intercanvi. Col·loquis, exposicions, concerts, conferències, *performances* teatrals i *happenings* se succeïen i se superposaven en un complex teixit d'idees. Robert Breer va exposar-hi els seus *Floats*, petites escultures motoritzades animades per un moviment permanent. Edmond Couchot, pioner francès de l'art interactiu, hi va presentar *Semaphora III*, «un sistema cibernètic capaç de reaccionar davant de qualsevol tipus de manifestació sonora, soroll, veu o música, i de donar una interpretació visual mitjançant elements lluminosos i mòbils»²⁰. Les pintures sobre miralls i d'altres suports reflectors de Michelangelo Pistoletto van integrar els espectadors en el seu dispositiu. I finalment, la Galeria Denise René va exposar una sèrie de multimèdies de Vasarely, Demarco, Soto, Sobrino, Le Parc, Morellet i Yvaral. Moviment, llum, reflex, reproducció: conceptualment, totes les exposicions d'EXPRMNTL 4 poden estar relacionades amb el cinema.

Maurici Kagel va dirigir diverses obres interpretades pel Kölner Ensemble für Neue Musik, mentre que el col·lectiu Musica Elettronica Viva²¹ va oferir una èpica improvisació de quatre

hores a la Salle du Lustre, al peu del fresc de Magritte, *Le Domaine Enchanté*. Armand Gatti va llegir la seva última obra, *La Naissance*, dedicada als guerrillers de l'Amèrica Llatina. Hugo Claus hi va crear *Masscheroen*, una obra de teatre inspirada en el relat medieval de Marieke van Niemegen, el caràcter blasfem de la qual i l'aparició en escena de diversos actors nus (entre ells, el poeta anglès Bob Cobbing) en el paper de la Trinitat li valdrien algunes complicacions amb la justícia. Finalment, va haver-hi els col·loquis. Cinc debats al voltant del tema «L'art en la societat d'avui» foren coordinats pel crític René Micha. Van comptar, especialment, amb la participació d'artistes com Martial Raysse, Julio Le Parc, Yaacov Agam i Piotr Kowalski, d'escriptors com Peter Handke, Maurice Roche, Claude Roy, Jean-Pierre Attal, Alfred Kern, Armand Gatti, Jérôme Savary, Edoardo Sanguineti i Claude Ollier, així com amb els compositors Frederic Rzewski, Michel Philippot, André Souris i Konrad Boehmer. Una altra trobada va tenir lloc sota el tema «Art d'experimentació i gran públic», així com un col·loqui consagrat a la utilització de la veu humana com a instrument.

La programació d'EXPRMNTL 4, per tant, va desbordar àmpliament la sala de cinema. Es feren servir quatre espais del casino, de manera que la proposta de Ledoux es va desplegar en la totalitat de l'edifici, en una circulació permanent, que és al mateix temps conceptual, artística i espacial²². Aquest moviment incessant és el dels visitants del festival, a qui la premsa anomena els “hippies” que han envaït el casino, espantant els assidus al local. Un públic que va i ve durant les projeccions, que esbronca les pel·lícules que desaprova, que s'ha apropiat de l'edifici. En aquesta atmosfera d'efervescència, no sorprèn si nombroses propostes s'aglomeren ràpidament

19. Jean-Pierre Van Tieghem, entrevista amb l'autor, 11 de gener de 1999.

20. Cinémathèque Royale de Belgique, EXPRMNTL 4/ drukwerken/imprimés, 25.

21. Allan Bryant, Alvin Curran, Jon Phetteplace, Carol Plantamura, Frederic Rzewski, Richard Teitelbaum i Ivan Vandor.

22. Sense comptar els llocs ocupats pel festival off, qüestió que es tractarà més endavant.

al programa oficial. És la part imprevista del festival, de la qual Ledoux ignorava certament que adquiriria proporcions tan importants²³.

En la més pura tradició *underground*, algunes projeccions van tenir lloc al marge del programa oficial. El relat sobre la prohibició de *Flaming Creatures* i les seves projeccions clandestines successives al llarg d'EXPRMNTL 3 és conegut de tots. Sens dubte, l'aura mítica que es va desenvolupar al voltant d'aquests esdeveniments va jugar un paper important en les expectatives dels visitants d'EXPRMNTL 4. Alguns cineastes tenen una pel·lícula per mostrar que no ha estat seleccionada pel festival, d'altres arriben amb la seva nova realització. D'aquesta manera, i molt ràpidament, s'improvisen dins, però sobretot fora del casino (en una habitació d'hotel, a la sala adjacent d'un cafè) nombroses sessions paral·leles, en l'organització de les quals participa el *performer* francès Jean-Jacques Lebel, a qui havien convidat els organitzadors a Knokke per participar en els col·loquis. D'aquestes projeccions pirates, els detalls de les quals segueixen sent en gran part desconeguts (no havent deixat cap pista), coneixem almenys algunes de les pel·lícules²⁴: un poema pornogràfic en 8mm. de Henry Howard (membre del Living Theater), *Le Corbeau et le renard* de Marcel Broodthaers, algunes bobines de Pierre Clémenti, una pel·lícula de Lebel. Aquestes sessions, que obtenen gran èxit, constitueixen també un qüestionament de l'autoritat del festival i del propi principi de la selecció.

En una atmosfera de creixent contestació, al propi casino sorgeixen diverses intervencions

inesperades: havent vingut per acompanyar la projecció fora de competició de la seva pel·lícula *Film Number Four* (1967), Yoko Ono interpretarà també la seva *Black Bag Piece*, per a la qual passa diverses hores sota una coberta de lona negra al vestíbul del casino. Havent desembarcat amb diversos amics músics, Pierre Clémenti improvisa amb ells per tots els racons. Mouna Aguiqui, figura pintoresca dels carrers de París i de Niça, ha arribat a Knokke per arengar la multitud. D'improvís, Musica Elettronica Viva acompanya *Moviemovie*, però també la *performance* de John Latham, *Juliet & Romeo*. En un clima d'intercanvi ininterromput, es creen les aliances espontànies entre els artistes. Entenem perfectament Maximiliane Zoller quan qualifica EXPRMNTL 4 com «una experiència total de cinema expandit» i com «un festival d'arts expandides»²⁵.

«Tothom té total llibertat d'expressió», havia anunciat Ledoux. «Aquest any el festival continuarà amb aquesta tradició»²⁶. En el que comença a assemblar-se a una improvisació gegantina, desembarquen d'altres convidats sorpresa. Uns mesos abans del maig del 68, i en la febre de les manifestacions que ja agiten Alemanya en el punt més fort de l'aixecament estudiantil, els representants de totes les tendències de l'esquerra –maoistes, marxistes, anarquistes, provos d'Amsterdam²⁷– convergeixen a Knokke. Entre ells, un grup d'estudiants alemanys ha fet el viatge. Provenents principalment de dues escoles, la Deutschen Film- und Fernsehakademie de Berlín i l'Institut für Filmgestaltung d'Ulm, és la passió pel

23. YALKUT, Jud «Freaking the Festival Factions. Report from the Belgium Film Festival», *New York Free Press*, 8 de febrer de 1968, p. 14.

24. SITNEY, P. Adams, Op. Cit., p. 9; YALKUT, Jud, Op. Cit., p. 9.

25. ZOLLER, Maximiliane, *Places of Projection. Re-contextualizing the European Experimental Film Canon*, Tesi doctoral, Birbeck College London, School of History of Art, Film and Visual Media. Tutor: Professor Ian Christie, 2007, pp. 129 i 124.

26. MAELSTAF, Raoul, «Knokke 1967-8», entrevista amb Jacques Ledoux, *Cinema TV Digest*, n° 18 (vol. 5, n° 2), tardor, 1967, p. 3.

27. MICHA, René, «Cinéma expérimental», *La Nouvelle Revue Française*, n° 184, abril, 1968, p. 717; BOUQUET, Stéphane, BURDEAU, Emmanuel, «Rhizome universel. Entretien avec Jean-Jacques Lebel», *Cahiers du Cinéma*, número fora de sèrie: *Cinéma 68*, 1998, p. 65; Jean-Marie Buchet, entrevista amb l'autor, Brussel·les, 12 de novembre de 1998.

cinema el que els porta a Knokke²⁸. No obstant, els estudiants es manifestaran contra la major part de les pel·lícules vistes a EXPRMNTL i contra el propi festival per mitjà de diverses accions espectaculars. Orientada contra la falta de compromís polític de la major part dels cineastes d'avantguarda, i més particularment contra el dels autors americans, la seva protesta al·ludeix alhora al cinema experimental en la seva quasi-totalitat i al propi festival.

Harun Farocki, Holger Meins, Gerd Conradt (Berlín) i Oimel Mai (Ulm) formen part d'aquest grup²⁹. Conradt és l'únic d'ells que presenta una pel·lícula a Knokke, fora de competició: *Frederic Rzewski isst spaghetti bei Carlone – Via della Luce 55 – Rom – Italien – 26 August 1967* (1966), filmada amb el compositor Frederic Rzewski, igualment present a Knokke dins del grup Musica Elettronica Viva. Farocki acaba de realitzar el curtmetratge *Die Worte des Vorsitzenden* (1967), en reacció directa contra la mort d'un estudiant, abatut per la policia a les manifestacions organitzades a Berlín contra la visita del Shah d'Iran –un esdeveniment que marcaria l'extensió del moviment de protesta més enllà de l'entorn universitari–.

Segons Farocki, els dos protagonistes principals de les accions knokkesianes foren Meins i Mai³⁰. Si el nom del primer segueix estant vinculat abans que res amb la història de la Rote Armee Fraktion, en el moment d'EXPRMNTL 4 Meins evidentment no havia optat encara per la via del terrorisme. A més

d'un documental escolar realitzat un any abans que va quedar com la seva única realització atribuïda, *Oskar Langenfeld* (1966), Meins havia col·laborat també en els treballs d'alguns dels seus companys de classe, especialment com a càmera a la pel·lícula de Farocki citada més amunt, *Die Worte des Vorsitzenden*. Se li atribuirà, sobretot, un any més tard, la realització d'una pel·lícula d'*agit-pop* de la qual avui no es conserva cap còpia³¹, *Herstellung eines Molotow-Cocktails* (1968), detallant, per mitjà de la imatge, el mètode de fabricació d'un còctel molotov. Quant a Oimel Mai, alumne d'Alexander Kluge a Ulm, realitzarà el 1969 *Elitetruppe Fleur de Marie*, una obra de política-ficció qualificada per Jean-Pierre Bouyxou a *La science-fiction au cinéma* com una «òpera-espacial amb pretensions marxistes-leninistes»³².

Si Farocki ha comentat l'entusiasme de Meins (i el seu) davant de certes pel·lícules descobertes a EXPRMNTL 4, com *Wavelength* de Michael Snow³³, és no obstant l'afàsia política de la major part de les pel·lícules vistes a Knokke el que els impressiona. En aquest període de mobilització contra la guerra del Vietnam, els estudiants es deixen portar per la sensació d'imminència de la revolució i per la reacció contra el contrasentit de la seva posició en tant que espectadors, decidint prendre la paraula: «No podem quedar-nos asseguts en un festival de cinema. Hem de fer alguna cosa, aquí també»³⁴. La seva intervenció queda marcada per diverses accions, de les quals algunes recorden estranyament a les *performances* de

28. Alguns d'ells estaven propers a la Sozialistischer Deutscher Studentenbund (SDS), la federació d'estudiants socialistes alemanys.

29. Dos estudiants de cinema més, Hartmut Bitomsky (Berlín) i Jeanine Meerapfel (Ulm) estaven també a Knokke, però no semblen haver participat a les manifestacions. FAROCKI, Harun, Entrevista amb l'autor, Brussel·les, 20 d'abril de 2013.

30. *Starbuck - Holger Meins* (Gerd Conradt, 2001).

31. Es pot veure una reconstrucció de la pel·lícula en el film de Gerd Conradt, *Starbuck – Holger Meins* (2001).

32. BOUYXOU, Jean-Pierre, *La science-fiction au cinéma*, Union Générale d'Édition, París, 1971, p. 116.

33. BAUMGÄRTEL, Tilman «Der kleine Ausschlag für eine große Entscheidung Interview mit Harun Farocki über den deutschen Herbst», www.libertad.de/inhalt/spezial/holger/jw41harunFarocki.shtml, no datat, últim accés: 16 de març de 2013.

34. Harun Farocki comentant retrospectivament els esdeveniments de Knokke a la pel·lícula de Gerd Conradt, *Starbuck - Holger Meins* (2001).

l'*expanded cinema*³⁵. La primera té a veure amb la projecció de la pel·lícula de Wolfgang Ramsbott, *Der weisse Hopfengarten* (1966), durant la qual, fent el fatxenda davant de la pantalla com a soldats, els estudiants s'apropien dels arbres de Nadal situats a l'escenari i apunten amb ells cap al públic, imitant un afusellament. La segona ve a pertorbar la projecció de la pel·lícula *The Embryo* (Koji Wakamatsu, 1966) en què, segrestada i drogada, la venedora d'una sabateria sofreix atroces tortures infligides pel seu cap. És Roland Lethem qui havia localitzat *The Embryo* en un viatge a Tòquio, i qui havia aconsellat a Wakamatsu que apuntés la seva pel·lícula a la competició a Knokke. «La seva pel·lícula, explicarà Lethem, va ser un escàndol, i els estudiants berlinesos esquerrans intentarien impedir la segona projecció formant una piràmide humana davant de la pantalla. Aquests estudiants volien així, sense èxit, calar foc al teló de l'escenari. Davant de l'espectacle d'aquests manifestants hostils, segueixo veient Wakamatsu riure de bona gana, cargolant-se en un racó de la sala»³⁶.

A la sortida de la projecció, els estudiants alemanys, acompanyats per diversos belgues, van emprendre la realització d'un gran panell-manifest dirigit contra l'imperialisme americà, tant en política com en cinema. Al marge d'aquest text que efectuaria una aproximació entre les operacions militars dirigides pels Estats Units al Vietnam i l'activitat dels cineastes experimentals, figura aquesta consigna: «El FLN és l'únic jurat».

35. Les imatges filmades en el festival per Claudia Aleman i Reinold E. Thiel per a la Westdeutscher Rundfunk testimonien perfectament els esdeveniments (*Experimental 4 – Knokke. Vierter Wettbewerb des experimentellen Films*, reportatge televisat, WDR, Colònia, 1968). Aleman i Thiel semblen implícitament compartir el punt de vista dels alumnes –el que no és sorprenent si es té en compte que Claudia Aleman era llavors també estudiant a l'escola d'Ulm–. Thiel produirà, d'altra banda, el 1969, la pel·lícula de Harun Farocki *Nicht Lösbares Feuer* (una pel·lícula de la qual Gerd Conradt serà el càmera).

Exhibit durant uns instants al hall del casino, el manifest seria aviat destruït pel director del casino, que pretenia impedir tota manifestació política en el marc del seu establiment. Si la violència de la seva reacció concediria als estudiants la solidaritat de diversos espectadors, d'altres –com Shirley Clarke– no deixarien d'apuntar els seus raonaments: «Us esteu ficant amb els americans equivocats»³⁷, els assenyalarien als estudiants.

El 31 de desembre de 1967, últim dia del festival, el programa EXPRMNTL preveu un debat sobre les pel·lícules a competició. Aquesta interessant iniciativa de Ledoux ofereix als espectadors l'oportunitat d'interrogar el jurat de la selecció sobre els principis que han guiat la seva feina, però sobretot qüestionar la pertinència de la pròpia idea d'una selecció. Lebel pren ràpidament la paraula. Després d'haver felicitat els organitzadors per la seva aproximació transdisciplinària, anuncia l'elecció immediata de *Miss Expérimentation 1967*. A l'escenari, nus, dos nois i dues noies (una d'elles Yoko Ono) es presenten per participar al concurs. Serà triat un noi. Aprofitant el caos, tal com s'ha acordat amb Lebel, els manifestants puguen a l'escenari, agitant una banderola en què s'han enganxat els fragments esquinçats del seu cartell, i agiten les pancartes en què es llegeixen eslògans com «Visca Roger Pic, Chris Marker, Joris Ivens», «Dissoldre l'art en el temps viscut», «Cap realitat sense la mort de l'espectacle!», «Cinema mut» o fins i tot «Visca Dziga Vertov». Mentre que el guanyador del concurs *Miss Expérimentation* es

36. LETHEM, Roland, «Koji Wakamatsu à Knokke, Noël-Nouvel An 1967-68», publicat en japonès a la revista *Bun Gei*, número especial Wakamatsu (*Koji Wakamatsu, the genius who kept fighting*), gener, 2013, Kawade, Tòquio, p. 135. Text original en francès transmès a l'autor per Roland Lethem. La ironia ha volgut que l'acció dels manifestants sorprengués la pel·lícula d'un cineasta tan reputat pel seu compromís (al Japó almenys), fins al punt que al seu país els estudiants l'anomenen el «Che».

37. YALKUT, Jud, Op. Cit., p. 14.

balanceja sobre la taula del jurat de la selecció, els manifestants llancen octavilles cap a la multitud, cridant «Realitat!» i «Presca de consciència!». Cal veure les imatges d'aquesta escena al·lucinant, que explota poc després al hall —manifestants, vigilants del casino i policies arriben a les mans—. L'espectacle *Moviemovie* segueix a la baralla, succeït pel tradicional sopar “brueghelià” de Nadal. Una vetllada inoblidable, el plat final d'aquesta setmana agitada.

Temporal i pragmàtica, l'aliança inèdita sota la forma performativa de la militància radical i de la contestació llibertària haurà posat en qüestió alhora el poder dels organitzadors (que s'exerceix especialment per mitjà de la selecció de les pel·lícules), els vincles de l'organització amb el poder i els diners (Pierre Vermeulen, president de la Cinémathèque, va ser ministre; l'esdeveniment es manté per mitjà de les empreses privades) i les pròpies pel·lícules. Aquesta crítica té la seva pertinència en la mesura en què posa de relleu l'innegable estatut institucional de l'esdeveniment, i el nombre poc elevat de pel·lícules explícitament polítiques en el si de la programació. Però el compromís polític al cinema, el 1967, no pot passar també per l'experimentació formal? No és ella susceptible de vehicular una nova posada en qüestió radical dels valors, l'abast de la qual és també polític? Recontextualitzant el desacord que oposa llavors, a Alemanya, però també a d'altres llocs, l'escena dels cineastes experimentals a la dels cineastes polítics, Birgit Hein recorda: «els cineastes polítics ignoraven completament la rellevància de l'art formalment innovador. En aquesta època érem considerats cineastes reaccionaris d'avantguarda, la qual cosa ens molestava veritablement. De forma contrària, trobem que algunes pel·lícules polítiques, amb

les seves clares proclames, eren reaccionàries, ja que treballaven amb els mateixos significats del cinema comercial tradicional. Tornant a aquell moment, eren dos àmbits que estaven realment separats»³⁸. I no obstant: «No era fàcil perquè per descomptat estàvem al mateix bàndol»³⁹.

Al contrari de l'actitud repressiva del director del casino i del president de la Cinémathèque davant dels problemes que va trobar el festival, la de Ledoux semblava conciliadora. Encara que es mantingués en la seva posició, el comissari de la cinemateca semblava haver comprès que aquestes derrapades incontrolades formaven part integrant de l'esdeveniment. «Lluny de veure en els desbordaments de tot tipus [...] un intent de sabotejar el seu treball, els considerava com la prolongació d'aquest, fins i tot encara que la seva naturalesa el deixés en ocasions perplex»⁴⁰. Es vol pensar que en el cor d'EXPRMNTL, Ledoux, malgrat la seva reputació, treballava per posar en marxa una estructura oberta, sent conscient que aquesta podia escapar-se-li. En aquest lloc tancat, com en un laboratori, la seva actitud com a programador consistia a fer presents les condicions i els protagonistes de l'experiència i a precipitar la trobada, acceptant deixar-se sorprendre pel desenvolupament dels esdeveniments.

Desbordant els límits convencionals del festival de cinema, EXPRMNTL 4 és múltiple. La trobada, l'obertura —fins al desbordament—, estan en el cor del seu projecte. És la pròpia noció de festival la que EXPRMNTL treballa per reinventar-la, subratllant l'especificitat d'aquest context tan particular de presentació: ni museu, ni galeria, ni sala de cinema; el festival és la construcció d'una situació temporal i col·lectiva, en si mateix una experiència. Ledoux proporciona

38. «Interview. Gabriele Jutz with Birgit Hein», p. 121.

39. Birgit Hein, entrevista. Pel que fa a Harun Farocki, assenyala actualment, a propòsit d'EXPRMNTL 4: «Retrospectivament, fou l'últim moment en què la política i l'avantguarda, l'estètica i la política mantenien encara una copresència. A partir de llavors, es van separar. Al 68

començaren a separar-se amb molta força. [...] Començaren totes aquelles faccions. Fins llavors, era un únic flux —amb molts elements diferents, però que encara seguien succeint al mateix temps». FAROCKI, Harun, Op. Cit.

40. BUCHET, Jean-Marie, Op. Cit., p. 33.

el marc per a un fenomen del que no coneix els límits, i l'esdeveniment arriba a incloure la seva pròpia contestació. «Hi havia diverses atraccions de fira, dirà Werner Nekes, i l'esdeveniment polític seria també com una mena d'atracció»⁴¹.

Uns mesos després, Harun Farocki, Holger Meins, Hartmut Bitomsky, Wolfgang Petersen i una desena d'estudiants serien expulsats de la Deutschen Film- und Fernsehakademie Berlin per les seves activitats polítiques⁴². Meins s'unirà a la Rote Armee Fraktion el 1970. Detingut dos anys després, mor a la presó al novembre de 1974, després d'una vaga de fam. A més dels dos retrats que li va consagrar el seu antic camarada de classe, Gerd Conradt, es van dedicar almenys dues pel·lícules a la seva memòria: *La Tête d'un frère* (Roland Lethem, 1974, projectada fora de competició a EXPRMNTL 5) i *Moisés y Aron* (*Moses und Aron*, Jean-Marie Straub, Danièle Huillet, 1974).

Poc després del festival, Shirley Clarke va ser entrevistada a París per Noël Burch i André S. Labarthe, en un dels retrats més relaxats de la sèrie *Cinéastes, de notre temps*⁴³. Jean-

Jacques Lebel i Yoko Ono estaven igualment a l'habitació, confirmant a l'espectador aquesta sensació d'assistir a l'*after-party* d'EXPRMNTL 4. Clarke evoca l'emergència d'aquestes noves aproximacions cinematogràfiques, que per ella tenen a veure completament amb la crisi profunda que travessa llavors la societat: «Crec que Roma està cremant. I sempre és un bon moment per deixar-se anar. [...] Està venint un nou món. La fi d'aquest món està venint, però un nou món ocuparà el seu lloc».

Sis mesos després d'EXPRMNTL 4, en ple Maig del 68 (en què Jean-Jacques Lebel participarà febrilment), el festival de Cannes se suspendrà sota l'impuls dels cineastes de la Nouvelle Vague... entre els quals es trobava Jean-Luc Godard, que de fet va interrompre un festival de cinema alguns mesos després de Harun Farocki. No es concedirà cap palma aquell any.

EXPRMNTL coneixerà encara una edició, l'última, set anys més tard, el 1974. •

Traduït del francès per Francisco Algarín Navarro.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

A.A.V.V. (1967), *EXPRMNTL 4. Fourth International Experimental Film Competition organized by the Royal Belgian Archive of Belgium. Casino Knokke / 25.XII.1967-2.I.1968*, Royal Filmarchive of Belgium, publicado con la ayuda del Belgian Commission for Unesco, 1967, no paginado.

BAUMGÄRTEL, Tilman «Der kleine Ausschlag für eine große Entscheidung Interview mit Harun Farocki über den deutschen Herbst», www.libertad.de/inhalt/spezial/

41. Werner Nekes, entrevista amb l'autor, Brussel·les, 11 de juliol de 1998.

42. FAROCKI, Harun, Op. Cit., p. 222.

holger/jw41harunfarocki.shtml, no fechado, último acceso: 16 de marzo de 2013.

BOUQUET, Stéphane, BURDEAU, Emmanuel, «Rhizome universel. Entretien avec Jean-Jacques Lebel», in *Cahiers du Cinéma*, número fuera de serie: *Cinéma 68*, 1998, p. 65.

BOUYXOU, Jean-Pierre, *La science-fiction au cinéma*, Union Générale d'Édition, París, 1971, p. 116.

BUCHET, Jean-Marie (1995). «Ledoux exprmntl film»,

43. *Rome is Burning (Portrait of Shirley Clarke)* (Noël Burch i André S. Labarthe, 1970).

- Revue belge du cinéma*, nº 40, noviembre, p. 34.
- FAROCKI, Harun (1999) «Une extrême passion», *Trafic*, nº 30, verano, pp. 17-20.
- FAROCKI, Harun (2009). "Written Trailers", en *Harun Farocki. Against What? Against Whom?*. Londres, Koenig Books / Raven Row, p. 222.
- HEAD, Anne (1988). *A true love for cinema. Jacques Ledoux, 1921-1988* Rotterdam, Universitaire Pers, p. 16.
- LETHEM, Roland (2013). «Koji Wakamatsu à Knokke, Noël-Nouvel An 1967-68, Bun Gei», número especial Wakamatsu (*Koji Wakamatsu, the genius who kept fighting*), enero, p. 135.
- MAELSTAF, Raoul, «Knokke 1967-8», entrevista con Jacques Ledoux, *Cinema TV Digest*, nº 18 (vol. 5, nº 2), otoño, 1967, p. 3.
- MICHA, René, «Cinéma expérimental», *La Nouvelle Revue Française*, nº 184, abril, 1968, p. 717.
- MICHALKA, Matthias (ed.) (2004). «Interview. Gabriele Jutz with Birgit Hein», MICHALKA, Matthias (ed.) *X-Screen. Film Installations and Actions in the 1960s and 1970s*, Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig Wien / Walther König, Viena / Colonia, 2004, pp. 118-119, 125.
- SITNEY, P. Adams (1967). «Report on the Fourth International Experimental Film Exposition at Knokke-le-Zoute», *Film Culture*, nº 46, otoño, p. 7.
- YALKUT, Jud «Freaking the Festival Factions. Report from the Belgium Film Festival», en *New York Free Press*, 8 de febrero de 1968, p. 14.
- ZOLLER, Maximiliane, *Places of Projection. Re-contextualizing the European Experimental Film Canon*, Tesis doctoral, Birbeck College London, School of History of Art, Film and Visual Media. Tutor: Profesor Ian Christie, 2007, pp. 129 y 124.

XAVIER GARCÍA BARDÓN

Xavier García Bardón és comissari de cinema al Centre For Fine Arts / Bozar Cinema i professor a l'École de Recherche Graphique (ambdós a Brussel·les). Realitzant el seu doctorat a la Université Paris-3 Sorbonne Nouvelle,

sota la supervisió de Nicole Brenez, ha realitzat extenses investigacions sobre la història del festival de cinema de Knokke-le-Zoute EXPRMNTL (1949-1974), al qual ha dedicat també diversos programes i publicacions.